

شیخ ضیاءالدین حدائق (ابن یوسف) بنیانگذار فهرست‌نویسی نوین نسخه‌های خطی در ایران

علی صادق‌زاده وایقان^۱

محمد برکت^۲

چکیده

شیخ ضیاءالدین حدائق، مشهور به ابن یوسف (۱۲۸۲-۱۳۶۶ ش.) بنیان‌گذار و پیشکسوت برجسته فهرست‌نویسی نوین نسخه‌های خطی در ایران بود و آثار برجسته‌ای از خود به یادگار گذاشت؛ از جمله دو جلد فهرست کتب خطی مدرسه عالی سپهسالار و یک جلد فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس شورای ملی. دقت ایشان در تحقیق و تألیف این آثار موجب شد تا مورد استفاده و الگوبرداری محققان، فهرست‌نگاران و استادان فهرست‌نگاری ایران از جمله مرحوم استاد محمد تقی دانش پژوه قرار گیرد. این امر نشانگر علمی بودن شیوه فهرست‌نگاری ایشان است که هنوز آثار و برکاتش جاری است.

واژگان کلیدی: شیخ ضیاءالدین حدائق، ابن یوسف، فهرست‌نویسی نوین نسخه‌های خطی، دانشمندان شیراز

شمه‌ای از زندگی‌نامه ابن یوسف

با توجه به اینکه پدر شیخ ضیاءالدین حدائق (ابن یوسف) از علما و دانشمندان تأثیرگذار بود، جهت ادای دین نسبت به این عالم فرزانه قبل از معرفی ابن یوسف، مختصری به تحصیلات و خدمات برجسته پدر

۱. کارشناس سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران Sadeghzadeh3832@yhao.com

۲. استاد و مدیر مدرسه علمیه امام عصر (عج) شیراز mobarekat@yahoo.com

ایشان اشاره می‌شود.

پدر ابن یوسف: مرحوم حاج شیخ یوسف حدائق مجتهد شیرازی، فرزند شیخ ابوالحسن کازرونی بحرانی، از علماء و دانشمندان مشهور بود. در سال ۱۲۹۱ ق. در شیراز متولد شد و پس از تحصیل مقدمات در مدرسه حکیم به فقه و اصول پرداخت. آنگاه به عراق عرب رفت و در حوزه درس حاج میرزا محمدحسن مجتهد شیرازی به تکمیل تحصیلات خود مشغول گشت. پس از فوت مجتهد به کربلا رفت و در محضر درس سید اسماعیل صدر اصفهانی حضور یافت؛ از درس مرحوم آخوند مولی محمدکاظم مجتهد خراسانی نیز استفاده کرد. مقدمات و حکمت الهی را از مرحوم شیخ احمد شیرازی در نجف آموخت و در سال ۱۳۱۸ به شیراز بازگشت. برای تکمیل معقول به حوزه درس مرحوم حاج سید علی حکیم کازرونی رفت و بدین علم نیز دست یافت. علم حدیث را هم قبلاً در عراق عرب در خدمت مرحوم حاج میرزا حسن مجتهد نوری آموخته و از او اجازه گرفته بود. پس از ورود به شیراز و تکمیل معقول، مدرسه مقیمیه را که از مدارس قدیم شیراز بود، مرمت کرد و در مدرسه منصوریه مشغول تدریس شد. پس از چندی برای سیر و سیاحت به مصر رفت و در مراجعت مقداری کتاب اجتماعی و علمی جدید با خود آورد و در شیراز نشر داد؛ بدین وسیله چشم و گوش طلاب علوم دینی را باز و آنها را به تحصیل علوم جدید تشویق کرد. او همت خود را به تعمیر مدارس و مساجد قدیمه گماشت، مدرسه حکیم و مسجد عتیق را عمارت کرد و حرم سید علاءالدین حسین - علیه السلام - را نیز مرمت نمود. البته تعمیرات به وسیله تشویق اهالی به عمل آمد، و الاً خودش مردی درویش و بی‌اعتنا به مال دنیا بود و قدرت کمک مالی نداشت. مرحوم حدائق تا آخرین روز حیات خود در مدرسه منصوریه تدریس می‌کرد و به افاده و افاضه مشغول بود. حدائق در ماه شوال ۱۳۶۲ ق. مطابق مهرماه ۱۳۲۲ ش. لبیک حق را اجابت گفت.^۱

ابن یوسف: آیت الله حاج شیخ ضیاءالدین حدائق، معروف به «ابن یوسف»، فرزند آیت الله حاج شیخ یوسف حدائق، از نویسندگان، محققان و مجتهدان معاصر است. در یازدهم محرم سال ۱۳۲۳ ق. (اسفند ۱۲۸۲ ش.) در شیراز به دنیا آمد. تا ۲۳ سالگی در این شهر به تحصیل علوم جدید و قدیمه در مدرسه رحمت و شعاعیه و مدرسه منصوریه - که از مدارس قدیمی این شهر است - اشتغال داشت و از محضر پدر بزرگوار خویش و علماء اعلام شیراز، ادبیات، علوم فقه، اصول، تفسیر و منطق را فرا گرفت و در ذی‌حجه سال ۱۳۴۵ برای تکمیل علوم معقوله و منقوله به اصفهان، قم، طهران و مشهد مسافرت نمود. بالاخره طهران را انتخاب و پانزده سال در آنجا اقامت نمود و در محضر استادان فن معقول و منقول حضور به هم رسانید. پس از شرکت در امتحانات عمومی و وزارت فرهنگ به تصدیق مدرسی نائل و از دانشگاه ایران شهادتنامه لیسانس در علوم معقول دریافت کرد و در مدرسه سپهسالار و مدرسه خان مروی، چندی به تدریس مشغول شد.

در اثر مجاهدت‌های زیاد، از علماء بزرگ تهران تصدیق‌نامه دریافت کرد و در مسافرتی به عتبات، از

۱. آدمیت، دانشمندان و سخن‌سرایان فارس، ج ۲، ص ۲۳۶ و ۲۳۷.

علماء آنجا نیز موفق به گرفتن اجازه و تصدیق و گواهی گردیده و حدود ده سال در شیراز به ترویج و تبلیغ و تهذیب اخلاق عمومی اشتغال داشت. او بیشتر اوقات خود را صرف مطالعه و تحقیق و تتبع در آثار گذشتگان نمود و آثار علمی و ادبی از خود به یادگار گذاشته بیشتر آن هنوز چاپ نشده است. از آثار چاپ شده ایشان، دو جلد فهرست کتب خطی مدرسه عالی سپهسالار، یک جلد فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس شورای ملی و یک رساله راجع نهج البلاغه و شروع آن است. آقای ابن یوسف گذشته از خدمات علمی، به خدمات اجتماعی نیز اهتمام ورزیده و در بیدار کردن مردم و تربیت اجتماعی آنها سهم بزرگی داشت؛ از این رو در قلوب مردم و تمام طبقات، محبوبیتی خاص داشت.^۱ وی در راه دین و اجتماع قدم‌های بلندی برداشته و از پرچم‌داران آزادی شده و در دوره اول، دوم و سوم، نماینده مجلس شورای ملی ایران گردیده و بر حسب آنچه در خلاصه مذاکرات دوره اول و سوم ضبط و در خاطره‌ها ثبت است، از خدمتگزاران به کشور و ملت ایران به شمار آمده است. او در این راه زحمت زیاد تحمل کرد. در پایان عمر، مردم شیراز را به تعمیر مسجد جامع عتیق تشویق کرد و در اثر مساعی جمیله این روحانی عالی‌قدر، مسجد از بدترین صورت به بهترین وضع درآمد. [ابن یوسف] گاه شعر هم می‌سروده و رباعیاتی از ایشان چاپ شده است.^۲ ابن یوسف تا توان داشت در جلسات کانون دانش [پارس] و انجمن صدر شرکت می‌کرد. مرحوم ابن یوسف در جمعه سی‌ام بهمن ۱۳۶۶ش. پس از ۸۴ سال زندگی با نیک نامی جهان را بدرود گفت و در آرمگاه حضرت امامزاده ابراهیم رخ در نقاب خاک کشید.^۳

فهرست‌نگاری ابن یوسف

بدون شک نخستین فهرست علمی و فنی که در ایران نوشته شده، فهرست‌های مرحوم ابن یوسف حدائق شیرازی است. با گذشت سال‌ها و نشر آثار متعدد در حوزه کتاب‌شناسی و تراجم و همچنین چاپ و نشر میراث مکتوب به‌جای مانده از بزرگان علم و ادب، کار فهرست‌نویسی هر روزه آسان‌تر شده است، اما همچنان فهرست‌های مرحوم ابن یوسف شیرازی در رتبه نخست قرار دارد. متأسفانه مرحوم ابن یوسف حدائق، پس از تألیف دو جلد فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار و جلد سوم کتابخانه مجلس شورای ملی، فهرست نویسی را رها کرد. بی‌شک آثار مذکور، به علت دقت در تحقیق، مورد استفاده محققین نامور بوده و جزء منابع معتبر به شمار می‌رود. استفاده و الگوبرداری پیشکوتان و اساتید فهرست‌نگاری ایران از فهرست‌های ابن یوسف نشانگر علمی بودن شیوه فهرست‌نگاری ایشان است. در تاریخ فهرست‌نگاری ایران بیش از یکصد نفر در معرفی میراث مکتوب ایران نقش داشته‌اند که در میان همه فهرست‌نگاران ایران سهم مرحوم استاد «محمد تقی دانش پژوه» چه از جهت تعداد و چه از جهت کیفیت بسیار برجسته و پرمایه است

۱. مدرّس صادقی، شیراز امروز، ص ۶۵ و ۶۶.

۲. آدمیت، دانشمندان و سخن‌سرایان فارس، ج ۲، صص ۲۳۸ - ۲۴۰.

۳. بامداد، انجمن‌های ادبی شیراز، ص ۴۷۸.

و به حق می‌توان او را «پدر فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی ایران» نامید. زیر ایشان توانسته است ۷۶۵۲۲ عنوان نسخه را فهرست کند. رتبه دوم کشور یک سوم این تعداد است.^۱

با توجه به اینکه استاد محمد تقی دانش پژوه در گفتگویی^۲ بیان می‌کند: «من به ابن یوسف بسیار احترام می‌گذارم برای اینکه نخستین کسی است که فهرست‌نویسی تحلیلی را در ایران باب کرد. من هر بار که می‌خواهم کتابی را فهرست کنم، اول نگاه می‌کنم ببینم ابن یوسف درباره آن کتاب چیزی گفته است یا نه. ای کاش او کارش را ادامه داده بود.» پس می‌توان نتیجه گرفت که «ابن یوسف الگوی پدر فهرست‌نویسی ایران» است.

در خصوص ارزش کار ابن یوسف، زریاب خوبی^۳ بیان می‌کند: «بنده یک وقتی بین سال‌های ۱۳۱۰ و ۱۳۱۱ شاید هم پیش از این سال‌ها به [نشریه] *المجله العلمی* [منتشر شده در بغداد] نگاه می‌کردم و می‌دیدم که دائماً از نداشتن آگاهی و دسترسی به کتاب‌های خطی و چاپی و کتابخانه‌های ایران شکوه می‌کنند... یکی حاج میرزا ابا عبدالله زنجانی بود. این مرحوم کتاب‌های خطی را که متعلق به عمویش بود و در دسترس او قرار گرفته بود، در مجله معرفی می‌کرد. یک وقتی هم سعید نفیسی فهرستی از کتاب‌های چاپ سنگی ایران تهیه کرده بود که در همین مجله منتشر شد. اما پیش از او مرحوم *ثقة الاسلام* شهید تبریزی که با مجله‌های *المقتطف* و *الهلال* ارتباط داشت و بعضی از کتاب‌های خطی، مخصوصاً کتاب‌های ریاضی را در آنجا معرفی می‌کرد. من نوشته‌های او را دیدم. آشنایی دنیای اسلام با کتابخانه‌های ایران از این حد بیشتر نبود. در کتاب *تاریخ آداب اللغات العربیه*، نوشته جرجی زیدان، فصلی است راجع به کتابخانه‌های عربی در دنیای آن روز. در این فصل از کتابخانه‌های استانبول، نجف و... سخن رفته، اما اصلاً و ابداً از کتابخانه‌های ایران صحبت نشده است، تا اینکه فهرست مرحوم *اعتصام الملک* چاپ شد. بعد از انتشار این فهرست بود که فهمیدند در ایران کتابخانه‌ای به نام کتابخانه مجلس شورای ملی هست که چند صد کتاب خطی دارد و... خلاصه بعد از اینها باید از ابن یوسف نام برد که فهرستی از کتاب‌های کتابخانه مدرسه سپهسالار و مجلس شورا را به چاپ رساند.»

استاد علینقی منزوی (۱۳۸۲، ص ۶۵۹) نیز در فهرست‌نویسی از روش ایشان استفاده کرده و بیان می‌کند: «... روش ابن یوسف را - که اقتباسی از روش‌های اروپایی است و جنبه علمی دارد - بعداً به کار گرفتیم.»

۱. درایتی، دنا، صص ۴۴ و ۴۵ مقدمه.

۲. مطلبی کاشانی و مرعشی، *حدیث عشق ۳*، دفتر دوم، ص ۶۵۶.

۳. نقل شده در: مطلبی کاشانی و مرعشی، *حدیث عشق ۳*، دفتر دوم، ص ۶۵۴.

آثار (تألیف و ترجمه)

۱. صدرالدین شیرازی

این کتاب نوشته مرحوم ابو عبدالله زنجانی^۱ است و مرحوم ابن یوسف شیرازی آن را ترجمه کرده و در ۳۵ شماره از روزنامه ایران آزاد، چاپ کرده است. اولین بخش آن در شماره ۱۰۴ در تاریخ ۱۳ رمضان ۱۳۴۹ و آخرین بخش در ۱۰ مهر ۱۳۱۰ چاپ شده است. بعدها این کتاب به همت فرزند مترجم، آقای دکتر محمدحسین ابن یوسف، در لس‌آنجلس آمریکا در بهار ۱۳۷۷ چاپ دوم شده و بخش پایانی ترجمه که در روزنامه ایران آزاد چاپ نشده بود را اضافه کرده و مقدمه‌ای هم در گزارش چاپ دوم ذکر کرده‌اند که در این دفتر آورده شده است.

۲. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، جلد اول، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۱۵.

۳. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، جلد دوم، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۱۸.

۴. نهج‌البلاغه چیست؟، چاپخانه مجلس، چاپ دوم، تهران، ۱۳۱۶. تمام مطالب این کتاب در جلد دوم فهرست مدرسه سپهسالار آمده و بر همین اساس، این چاپ مستقل به عنوان چاپ دوم معرفی شده است. روی جلد کتاب آمده: «روز دوشنبه ۱۱ محرم الحرام سال ۱۳۵۷ که نخستین روز سی و پنجمین سال مؤلف است». این کتاب در زمستان سال ۱۳۶۶ در لس‌آنجلس آمریکا به همت فرزند مؤلف، آقای دکتر محمد حسین ابن یوسف به چاپ سوم رسیده است.

۵. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، جلد سوم، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۱.

این کتاب در سال ۱۳۵۲ با اضافات استاد عبدالحسین حائری، چاپ دوم شده است.

۶. امثال القرآن، به کوشش مهدی ماحوزی، انتشارات اساطیر، تهران، ۱۳۶۳.

۷. شرح آیات مَعْنُونَه یا اربعین قرآنی، چاپخانه مصطفوی، شیراز، ۱۳۶۵.

۸. نامداران ادب ایران، به کوشش محمدحسین ابن یوسف، کانون پژوهش و آموزش، لس‌آنجلس آمریکا،

۱۳۸۰.

نتیجه‌گیری

تولید کاغذ و جوهر، تألیف، تدوین و استنساخ نسخه‌های خطی توسط دانشمندان به ویژه مسلمانان و دانشمندان ایرانی مایه مباحثات است. از طرفی فراهم‌آوری، حفاظت و نگهداری، فهرست‌نویسی، اطلاع‌رسانی، احیاء و تصحیح این آثار گرانقدر به جای مانده، نقش مؤثری در بازشناسی علم داشته و دارد که سهم فهرست‌نویسان به دلیل معرفی و رمزگشایی از این آثار، برجسته و مهم است. بزرگداشت و تجلیل از فهرست‌نویسان و پیشکسوتان عرصه نسخه‌های خطی، در واقع بزرگداشت توأمان علم و عالم است و نقش مؤثری در درخشش بیش از پیش چراغ علم و دانش دارد. با توجه به اینکه در عصر پیچیده

۳. رک: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، صص ۶۸۴ - ۶۸۵.

و دانش‌بنیان کنونی، اطلاعات نقش اصلی و کلیدی دارد، اهمیت تجلیل از حامیان نسخ خطی برجسته‌تر می‌شود و تداوم آن ضروری‌تر از گذشته است.

منابع

- آدمیت، محمد حسین، دانشمندان و سخن‌سرایان فارس، تهران، کتابفروشی اسلامیة و خیام، ۱۳۳۸.
- آل‌رضا امیری، کاظم، «فهرست‌نگاران نسخ خطی در کتابخانه مجلس»، پیام بهارستان، دوره اول، سال اول، شماره ۷، آبان ۱۳۸۰.
- بامداد، حسن، انجمن‌های ادبی شیراز، تهران، ماه، ۱۳۷۲.
- برکت، محمد، ارجنامه شیخ ضیاءالدین حدائق (مشهور به ابن یوسف شیرازی)، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۱.
- بهروزی، علی‌نقی، شیراز، کانون دانش پارس، ۱۳۴۰.
- درایتی، مصطفی، فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.
- صادق‌زاده، علی و اعظم نجفقلی نژاد، تجلیل از حامیان نسخ خطی در ایران (۱۳۸۹-۱۳۷۹)، قم، مجمع ذخایر اسلامی، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰.
- مدرس صادقی، محمد، شیراز/امروز، شیراز، چاپخانه مهرگان، ۱۳۳۱.
- مطلبی کاشانی، نادر و سید محمد حسین مرعشی، حدیث عشق ۳، دفتر دوم: دانش‌پژوه، نامه‌ها و گفت‌وگوها، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۲.